

Боднарчук Г.
(Україна)

ПОЛЯКИ В СИСТЕМІ АДМІНІСТРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА РУБЕЖІ ХVІІІ–ХІХ СТОЛІТЬ

Кінець ХVІІІ століття ввійшов в аннали світової історії як один із найбільш суперечливих та переломних періодів розвитку цивілізації. Це в першу чергу було пов'язано з суттєвими змінами на політичній арені, соціальними та промисловими революціями у Франції та Англії.

Не минули згадані події й Україну. Внаслідок трьох поділів Речі Посполитої (1772-1795 рр.) більша частина Правобережної України, і зокрема Поділля, були на «вечные времена» приєднані до складу Російської імперії.

Зрозуміло, що ці події призвели не тільки до територіальних, але й до помітних змін в політико-соціальній та конфесійній структурі краю. Найбільше вони заторкнули одну з найчисельніших та впливових меншин Поділля – поляків, які склали понад 10% всього населення регіону¹.

В запропонованій статті ми спробуємо простежити зміни одного з аспектів тогочасної політико-соціальної структури краю – управлінського. Він цікавий тим, що дає можливість прослідкувати еволюцію стосунків польського населення та структур Російської імперії на рубежі століть.

Уже з перших днів після приєднання царський уряд почав наполегливо впроваджувати в краї загальноімперські порядки та установи, вносити зміни в традиційний адміністративно-територіальний поділ. Всіляко стимулювалося та заохочувалося переселення росіян до регіо-

ну (за рахунок пожалування дворянам земель польських поміщиків, що відмовилися присягати на вірність Росії чи брали участь у антиросійських заворушеннях)². Проведений історіографічний аналіз та вивчення документальних джерел дозволяють зробити висновок, що державне управління губернією, як і іншими національними окраїнами, здійснювалося по суті колоніальними методами з надзвичайним свавіллям, хабарництвом та беззаконням³.

Проте на Поділлі російським органам влади довелося зіткнутися з виключним впливом польського шляхетства, що посідало провідні політичні та економічні позиції в краї. В подібних умовах росіяни були змушені проводити гнучку, а тому часто непослідовну політику щодо поляків.

Створюючи органи адміністративно-територіального управління за типовим великоросійським зразком, царський уряд в той же час намагався залучити до їх діяльності представників місцевої польської еліти⁴. В контексті такого підходу було видано низку імператорських указів та розпоряджень. Так, ще напередодні офіційного приєднання Поділля до Російської імперії, Катерина ІІ дозволила залучати представників польської шляхти та чиновництва в органи державного управління: «Не исключая из сего и тех новых подданных, которые от него, генерал-губернатора одобрены будут и к заступлению каковых-либо мест удостоены будут...»⁶.

© Боднарчук Г., 1999.

Дещо пізніше, у 1796 році, Павлом I Подільській губернії були даровані додаткові привілеї: підтверджено дію Литовського статуту 1588 року, конституцій Польської республіки 1726, 1768, 1775 та 1784 років, та колишніх привілеїв міст, а також розповсюджено дію Жалуваної Грамоти 1785 року⁷.

Досить лояльно і обережно поводити себе росіяни і в конфесійному питанні. Хоч Катериною II і було проголошено офіційний курс на підтримку православ'я, створено православну єпархію, заборонено робити утиски православних («Ніхто з поміщиків, тимчасових власників, світських і духовних чиновників римського й уніатського закону не осмілювалися робити найменших перешкод, утисків і образ тим, хто переходить в благочестя. Подібні випадки кваліфікуються як карний злочин, що спричиняє секвестр маєтку до закінчення справи»⁸), проте реальних та послідовних заходів в цьому напрямку не проводилося.

У такий спосіб російський царизм намагався утримати стабільність та спокій в губернії, залучити на свій бік польську шляхту, що було вкрай необхідним для успішної інкорпорації регіону до складу імперії.

Однак, не дивлячись на таке загалом позитивне ставлення верхівки Російської імперії, кількість польської шляхти та чиновників на державній службі була незначною, що обумовлювалося низкою об'єктивних обставин.

По-перше, пересічна більшість польської шляхти та чиновництва не володіла російською мовою в необхідному обсязі. Окрім того, вони не були знайомі з принципами роботи та законодавчою базою адміністративних інституцій імперії.

По-друге, для налагодження в стислі терміни ефективної роботи губернських та повітових органів були потрібні кваліфіковані кадри. Тому є закономірним,

що губернатори намагалися комплектувати апарат управління (губернське правління, казенна палата тощо) виключно з перевірених та досвідчених службовців із центральних російських губерній або Малоросії⁸, багато з яких до того ж мали досвід роботи й на теренах України⁹.

По-третє, не можна відкидати і той факт, що поляки становили собою згуртовану спільноту з надзвичайно високим рівнем патріотизму і традиційно ворожим ставленням до Росії (яке підсилили поділи Речі Посполитої)¹⁰. Допущення ж їх до важелів управління на початку інкорпорації губернії поставило б цей процес під загрозу.

Наші висновки можна проілюструвати даними подільського губернського правління. Так, наприкінці XVIII – на початку XIX століття (1796-1802 рр.) на території губернії проживало 235 чиновників колишньої Польської республіки¹¹. В Кам'янецькому повіті – 29, Проскурівському – 11, Могилівському – 11, Брацлавському – 34, Літинському – 15, Гайсинському – 13¹². Проте лише 25 осіб, тобто трохи більше 10%, у 1802 році працювало в російських органах управління. Підкреслимо, що всі вони посідали виключно виборні посади – повітових маршалів, хорунжих, засідателів тощо¹³.

Відповідний стан речей зберігався приблизно до 1799-1801 років. Саме з цього часу у взаємовідносинах між поляками та імперією спостерігаються певні зміни. Вони були тісно пов'язані з поступовим переходом уряду від поліцейської диктатури до політики лавірування, обіцянок та реформ, загальним «потеплінням» ставлення до поляків у вищих ешелонах влади, а також поступовим зменшенням перспектив у питанні відновлення Речі Посполитої. Поляки змогли скористатися «милостями» Павла I та «снисходительністю» Олександра I¹⁴ і стали в їх очах «єдино репрезентувати край»¹⁵. Такі зміни спричинили активізацію

діяльності католицької церкви, амністію учасників повстання Костюшко¹¹, поступовий перехід до рук поляків сфери освіти¹², швидке витіснення представників місцевого українського населення із суспільно-політичного життя краю.

В цей період спостерігається також значне зростання польської присутності в державно-адміністративних установах, особливо на рівні повітів та канцелярій «присутствій». В 1801-1802 рр. чиновники-поляки складали вже п'яту частину особового складу губернських установ¹³. Однак необхідно зауважити, що майже всі вони походили з незаможної шляхти і не мали досвіду роботи в старих польських органах управління¹⁴. Зрозуміло, що на перших порах вони визначального впливу на прийняття рішень не мали. Але з 1807-1810 років, в зв'язку з посиленням ролі канцелярії губернського правління, їх значення в управлінні губернією суттєво зросло (а окремі представники польської шляхти змогли досягнути і найвищих щаблів. Так, наприклад, Н.М.Грохольський, поляк за походженням, з 1823 по 1831 рік був цивільним губернатором Подільської губернії²⁰).

Аналогічна картина спостерігалася і в органах поліції. В її особовому складі питома вага поляків не перевищувала 20%. Проте на відміну від інших органів управління, поляки-поліцейські були значно лояльнішими по відношенню до росіян та їх політики в краї²¹.

По-іншому склалася ситуація в системі органів судової влади. Зумовлювалося це тим, що за російським законодавством органам місцевої дворянської корпорації відводилося вирішальне місце не лише в станових, дворянських справах, але й в загальному управлінні губернією. Губернські дворянські зібрання обирали повіто-

вих суддів, засідателів до Головного суду, різних поліцейських установ. Дворянські маршали одночасно виступали головами повітових комісій та присутствій. Після приєднання краю за місцевим шляхетством були закріплені привілеї, даровані Грамотою 1785 року і підтверджені указом від 2 травня 1801 року²². Тому, зрозуміло, що як тільки ці документи набрали чинності, в усіх виборних установах польські магнати і шляхта одразу ж посіли провідні місця. Так, в Головному та земських судах їхня частка складала понад 65% особового складу, а в повітових і підкоморських судах – 100%²³. Всі спроби росіян змінити це становище на свою користь не дали відчутних результатів.

Подібне становище дало можливість полякам фактично контролювати всі сфери життя на місцевому рівні, безконтрольно розпоряджатися власними підданими, поширювати католицизм, навіть створити свої «приватні» республіки (поміщиком Мархоцьким)²⁴ та доволі ефективно протистояти будь-яким спробам імперських органів збільшити свій вплив в повітах, русифікувати дворянство та корінне населення.

Отже, на рубежі XVIII – XIX століть в системі управління Подільською губернією спостерігаються дві самостійні та суперечливі тенденції:

1. Зосередження адміністративної влади в руках росіян та реалізація курсу на поглинання регіону імперією, перетворення його на типову провінцію Росії.

2. Поступове посилення польської присутності і впливу в органах державного управління; збереження, і навіть посилення, впливу на всі сфери суспільно-політичного та економічного життя краю, з чим змушені були рахуватися росіяни.

¹ Верстюк В.Ф., Гарань О.В., Гуржій І.О. та ін. Історія України. – К., 1997. – С. 140; Філіпчук А.Г. Східне Волино-Подільське порубіжжя на

зламі XVIII – XIX ст. // Поділля і Південно-східна Волинь у роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. Матеріали

Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції. – Стара Синява, 1998. – С. 182.

² *Смолій В.А.* Деякі питання соціальної та конфесійної політики Росії на Правобережній Україні в кінці XVIII століття // АCADEMIA на пошану Л.А.Коваленка (до 90-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 91; Кам'янець-Подільський державний міський архів (Далі КПДМА). – Ф. 227. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 28. – Арк. 198-199, 224, 332-335; *Макарчук С.А.* Етносоціальне розвиток і національні відносини на западноукраїнських землях в період імперіалізму. – Львів, 1983. – С. 23.

³ *Ерошкин Н.П.* Історія державних установ до революційної Росії. – М., 1968. – С. 147; *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX століття. – К., 1954. – С. 30; КПДМА. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 4. – Стр. 170-178.

⁴ *Ерошкин Н.П.* Вказана праця. – С. 135.

⁵ Іздания Виленской комиссии для разбора древних актов – б/г. – С. XXII.

⁶ КПДМА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 25-26.

⁷ *Смолій В.А.* Вказана праця. – С. 93.

⁸ Іздания Виленской комиссии... – С. XXII; КПДМА. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. – 79. – Арк. 2-100; Спр. 276. – Арк. 130-147; – 199. – Арк. 3-400.

⁹ Там само – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 105. – Арк. 113.

¹⁰ *Філінюк А.Г.* Вказана праця.

¹¹ КПДМА. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 254-264.

¹² Там само. – Арк. 204-209, 220-247.

¹³ Там само. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2.

¹⁴ Краткая история Подолия, в вопросах и ответах // Подольские епархиальные ведомости (Далі – ПЕВ). Часть неофициальная. – 1893. – №41. – С. 727; Викул П. Прошедшее Подолия. // ПЕВ. – 1893. – №2. – С. 37.

¹⁵ *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – К., 1992. – Т. 2 (від половини XVII століття). – С. 269.

¹⁶ *Симашкевич М.* Римське католицизм і його ієрархія в Подолії. – Кам'янець-Подільський, 1872. – С. 398, 402; КПДМА. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 159.

¹⁷ Краткая история Подолия... – С. 727.

¹⁸ КПДМА – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 402. – Арк. 5-9, 23-50, 51-88; Спр. 276. – Арк. 149-168; 169-192; 592-751.

¹⁹ Там само. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 60.

²⁰ Там само. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 1-100; Спр. 199. – Арк. 1-200.

²¹ Там само. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 25; Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 80; Спр. 465. – Арк. 113; Ф. 678. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 52-56;

²² Там само. – Ф. 228. – Спр. 11. – Т. 2. – Арк. 563.

²³ Там само. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 11. – Т. 2. – Арк. 563.

²⁴ Там само. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк. 1-200.